

**РОЗУМІННЯ СТРАТЕГІЇ ЯК МИСТЕЦТВА У ТВОРЧОСТІ
ПРЕДСТАВНИКІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ШАХОВОЇ ШКОЛИ
МИХАЙЛА ЧІГОРІНА ТА ОЛЕКСАНДРА АЛЬОХІНА**

Розуміння стратегії шахів як мистецтва знайшло своє концептуальне оформлення у Російській імперії. Значною мірою вироблення такої розуміння шахів саме в Росії спричинилися шахісти з Франції та США, зокрема до П'єр Шарль Фурн'є де Сент-Аман (1800-1873) та Семюел Лойд (1841-1911). Перший з них видавав у Парижі шаховий журнал "Паламед" («Le Palamede»), де російські шахісти уміщували свої перші шахові мистецькі композиції, а другий сам був автором багатьох мистецьких шахових етюдів, в тому числі з військово-історичної тематики¹.

Мистецтво складання задач і етюдів окремилось в шахах в спеціальну галузь (особливий вид шахової композиції), яка отримала назву "скахографія" (від латинського *scacho* – шахи і грецького *grapho* – пишу). Воно стало невід'ємною частиною підготовки висококласних шахістів в імперській російській *шаховій школі*, а згодом було підхоплене і радянською *шаховою школою*. В російській шаховій літературі XIX ст. зустрічається ціла низка вельми цікавих задач з військово-історичної тематики, таких як, наприклад, "Втеча Наполеона з Москви до Парижу в 1812 р." (символічне зображення розгрому французів протягом Вітчизняної війни 1812 р. з особливою увагою до кінного рейду уланів Уварова та козаків Платова); "Хитрий солдат, або як при царях крізь стрій проходили" (вимальована епоха імператора Миколи I, де пішак – солдат має оголосити мат у вісім ходів у штучній позиції, яка ніколи не може виникнути в дійсності при початковому розташуванні фігур у шаховій партії); "Перехід через Балкани" (події часів останньої російсько-турецької війни 1877-1878 рр., коли російські солдати заради перемоги зуміли здолати саму природу задля вирішального шабельного бою з турками) і багато інших².

Підведення методології до розуміння стратегії шахів як мистецтва належить четвертому чемпіону світу з шахів Олександрю Альохіну (1892-1946), який став спадкоємцем засновників цієї стратегії – російських шахістів XIX ст. Олександра Петрова (1794-1867), Карла Яніша (1813-1872), Іллі Шумова (1819-1881) та Михайла Чігоріна (1850-1908)³. Щодо розуміння шахів як мистецтва у зв'язку з характеристикою творчості своїх вищезазначених попередників, Альохін у своїй статті "Два види шахового мистецтва", зокрема, зазначав, що шахи як мистецтво виявляють себе у двох формах: мистецтво практичної шахової гри та мистецтво складання задач і етюдів⁴. Першу форму він називав формою вимушеного співробітництва з суперником, а другу – індивідуальною. "В якому привілейованому становищі, – зазначає Альохін, – знаходяться ті рідкісні представники шахового мистецтва, котрі можуть виявляти свої творчі можливості в обох формах"⁵.

Предтечі розуміння шахів як мистецтва в Росії зуміли виявити себе в обох формах. Ані Чігоріну, ані Альохіну, творчість яких аналізуватиметься в даній статті, доля видатних шахістів не дала такого шансу. Намагання піднятися на найвищий шабель у шахах і досягнути його виразно стояло на заваді обоим шахістам виявити себе ще і у мистецтві складання задач та етюдів. Проте без такого мистецтва, розробленого їхніми попередниками, навряд чи зумів би народитися і розквітнути геній обох видатних шахістів – віце-чемпіона світу з шахів у 1889-1992 рр.

¹ Див.: White A. Sam Loyd and his Chess Problems. – Leeds, 1913; idem.: Sam Loyd und Seine Schachaufgaben. – Leipzig, 1926.

² Див. зокрема: Шумов И.С. Собрание скахографических и других шахматных задач, в том числе полный шахматный букварь, маты политические, скахографические и фантастические. – СПб., 1867.

³ Див. про їхню творчість: Линдер И.М. У истоков шахматной культуры. – М., 1967; його ж. Художник шахмат Шумов. – М., 1959.

⁴ Умнов Е.И. Путиами шахматного творчества. – М., 1983. – С.242.

⁵ Там же, с.257.

Михайла Чігоріна та чемпіона світу з шахів у 1927-1946 рр., який так і помер непоремним – Олександра Альохіна. У цій статті ми послідовно розглянемо творчість обох видатних шахістів, даючи характеристику їхнім стратегічним шаховим системам.

§1. Характеристика стратегічної системи Михайла Чігоріна.

Основний противник Вільгельма Стейніца в боротьбі за шахову корону – знаменитий російський шахіст Михайло Чігорін (1850-1908) мав значною мірою схожу з першим чемпіоном світу біографію. Народився він в місті Гатчині передмістя Санкт-Петербурга в бідній сім'ї майстрових на пороховому заводі. Дід Чігоріна був солдатом епохи Олександра Першого, батько був майстром з виготовлення артилерійських гармат. У сім'ї панував військовий дух нижчих чинів російської армії, вихованих на перемогах Суворова, Кутузова і Нахімова. Він так само вийшов з соціальних низів, не отримав вищої освіти і вів життя шахового професіонала, редагуючи кілька шахових журналів⁶. Все своє життя дотримувався того стилю, проти якого була скерована система Стейніца – стилю старої комбінаційної школи гри, яка домінувала у шахах протягом всієї їх до-стейніцівської історії.

Чігорін був шаховим романтиком, який приніс у розвиток шахів низку своїх суто романтично-комбінаційних прийомів і методів, що склали його стиль гри. З цього приводу нам видається надзвичайно влучною характеристика Чігоріна, що була дана йому знавцем шахів Михайлом Левідовим, який, зокрема, писав: Чігорін не бачить в цих партіях (партіях Ласкера – В.П.; Г.П.) якогось нового слова і не помічає в них спалахів натхнення, котрі, якщо не завжди, тоді так часто властиві йому самому. Солідна, коректна гра – звичайно. Американо-германський практицизм? Не лежить до нього душа Чігоріна, але не може він не усвідомлювати, яким корисним є цей практицизм в моменти, коли слабшає фантазія і безсило надають крила творчості... Невже ж торжество чистого натхнення – це лишень ілюзія, стара ілюзія цієї старої гри?"⁷ Як наслідок свого шахового романтичного світобачення, Чігорін двічі зустрічався в фіналі боротьби за шахову корону зі Стейніцем, і двічі програв.

Система М.Чігоріна складалася з трьох елементів: 1. Стратегія розрахунку варіантів; 2. Стратегія виключно можливих ходів; 3. Стратегія рівноправної гри за чорних.

Роздивимось їх конкретніше.

1. *Стратегія розрахунку варіантів.* "Я завжди керувався – писав Чігорін, – не абстрактними теоретичними міркуваннями про порівняльну силу фігур, а саме тими даними, які з'являлися в тому чи іншому положенні партії. Кожний мій хід був висновком з ряду варіантів, в якому теоретичні принципи гри могли мати дуже обмежене значення"⁸. Чігорін стверджував, що шахіст не має права забувати або ігнорувати основні принципи позиційної гри. Але водночас він підкреслював, що ці принципи не можна абсолютизувати і вважати непорушними догмами, а що їх можна і треба порушувати, особливо в тому випадку, коли цього потребує позиція⁹. Треба вичерпно розібратися в тому положенні, яке утворилося, на шаховій дошці і всебічно його проаналізувати, усвідомити його особливості, і вже потім, мобілізувавши всю свою фантазію і винахідливість, приймати конкретні рішення.

Цей підхід Чігоріна наглядно був продемонстрований в обох матчах на першість світу з шахів зі Стейніцем у 1889 та 1892 рр. В обох матчах, особливо в першому, широко використовувався гамбіт Еванса, який давав обом партнерам бурхливу відкриту партію. Саме цим гамбітом починав щоразу Чігорін свої партії. Офіцер англійського королівського флоту Вільям Девіс Еванс (1790-1872) запропонував у 1824 р. гамбітний початок, при котрому білі вже на четвертому ході жертвують пішака заради швидкого розвитку своїх сил, створення сильного центру і забезпечення атаки на королівський фланг суперника. Кращий метод захисту для чорних – своєчасне повернення гамбітного пішака. В результаті створюється позиція в стилі "бурі на морі", яка приховує в собі всілякими несподіванками як для білих, так для чорних.

Протягом більш ніж півстоліття гамбіт Еванса користувався величезною популярністю у шахістів всього світу, бо давав можливість авантюрної, гострої гри. У більшості сво-

⁶ Шахматы. Энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.1406.

⁷ Левидов М. Эммануил Ласкер. // Евреи в мировой культуре. Серия биографий. Выпуск 5. – Иерусалим, 1987. – С.24.

⁸ Котов А. Шахматное наследие А.А. Алехина. – М., 1953. – Ч.1. – С.38.

⁹ Шахматы. Энциклопедический словарь... – С.1408.

їх партій Чігорін вбирав саме гамбіт Еванса, який давав білим рішучу атаку, заради якої вони йшли на жертву. Під час перших зустрічей з своїм основним суперником – Стейніцем (у віденському і лондонському турнірах) Чігорін двічі, граючи білими, пропонував гамбіт Еванса, і двічі вигравав. За шість років, що минули від лондонського турніру 1883 р. і гаванського матчу на першість світу між обома шахістами у 1889 р., Чігорін став, на думку фахівців, кращим в світі знавцем гамбіту Еванса.

У Гавані російський гросмейстер пропонував Стейніцу цей гамбіт дев'ять разів, вигравши п'ять партій та програвши три при одній нічій. Цим же гамбітом розпочалася і перша партія повторного матчу на першість світу між обома шахістами в Гавані у 1892 р. яка, на нашу думку, найбільш виразно демонструє характер Чігоріна як шахіста. У цій партії, будуючи гру на розрахунку варіанту загрози на ладейній вертикалі, і маючи спокійний виграш, Чігорін жертвує коня, йдучи на багато ризикованішу, але красивішу комбінацію на іншому фланзі, поставивши всю партію під загрозу, але, врешті решт, здобуває перемогу¹⁰. Інший хід на ладейній вертикалі призводив до великої переваги білих, але Чігорін, не бажаючи зраджувати своїм принципам, обирає більш ризикованішу комбінацію, проведення якої форсовано приводить до бажаного результату¹¹. Приблизно так само (застосували гамбіт Еванса) Чігорін виграв на лондонському турнірі 1899 р. в партії проти угорського майстра Л. Фляйшмана¹².

В чігорінському виконанні гамбіт Еванса набував нової якості, чого не міг досягти будь-хто з інших шохістів¹³. Ця нова якість забезпечувалась його системою підрахунку варіантів разом із можливостями постійних жертв. Підрахунок варіантів здійснювався, виходячи із вимог позиції. Так, якщо позиція носила спокійний характер, то, можна було би обійтися тільки оцінкою положення і не займатися обрахунком багатоходовим варіантів. І навпаки, немає сенсу будувати прості схеми в "гострих" позиціях, де потрібен точний розрахунок варіантів¹⁴.

Розмірковуючи над проблемами і можливостями розрахунку варіантів шахістом, Чігорін вважав, що сильний ігрок насамперед обов'язково зважить на імовірний хід противника і вирішить, ж йому відповісти на цей хід. Якщо ж мова йде про дві-три відповіді, про систему ходів, зв'язаних між собою, то такий розрахунок, за Чігоріним, називається системою розрахунку варіантів¹⁵.

2. *Стратегія виключно можливих ходів.* Трапляються такі положення, коли активна сторона змушує противника до серії вимушених ходів, досягаючи, таким чином, передбаченої позиції або вигідного для себе співвідношення сил. У такому випадку кажуть, що в позиції є варіант виключного вимушеного ходу. Такі варіанти були відомі ще за часів видатного американського шахіста другої половини XIX ст., некоронованого чемпіона світу Пола Морфі, але концепцію цих варіантів розробив саме росіянин Михайл Чігорін. Саме він запропонував серію виключно можливих ходів у важких і дуже гострих багатоваріантних позиціях¹⁶. Застосовуючи виключні ходові варіанти шахіст створює для противника альтернативу "Все або нічого", (для себе так само)¹⁷. Але не кожен з шахістів здатен застосовувати виключні ходові варіанти, бо для цього потрібні фантазія, аналітичний талант і залізна витримка.

Аналогом такої стратегії, де Чігорін застосовував виключно можливі ходи, були його численні партії. Видається доцільним навести як приклад три з них, які, на думку авторів цього циклу статей, є найбільш характерними у цьому сенсі. Першою з них була іспанська партія проти варшавського майстра Жана Таубенгауза (1850-1919), зіграна у Нью-

¹⁰ Див.: Туров Б.И. Жемчужины шахматного творчества. – М., 1982. – С.133-135.

¹¹ Див.: Длуголевский Я.Н. Зак В.Г. Люди и шахматы. Страницы шахматной истории Петербурга – Петрограда – Ленинграда. – Ленинград, 1988. – С.102-103.

¹² Dufresne J. Kleines Lehrbuch des Schachspiels. – Leipzig, 1913. – S.78-79.

¹³ Левидов М. Вильгельм Стейниц. // Евреи в мировой культуре. Серия биографий. Выпуск 4. – Иерусалим, 1987. – С.129.

¹⁴ Греков Н.И. 120 избранных партий М.И. Чигорина. – Москва, 1952. – С.359-360.

¹⁵ Там само. – С.253.

¹⁶ Там само. – С.23-24.

¹⁷ Там само.

Йорку у 1889 р., де Чігорін, загрожуючи ізолювати пішака противника альтернативною безвиході поміж двома варіантами, змусив його піти на жертву і згодом виграв партію¹⁸.

Другу партію Чігорін зіграв чорними у винайденому ним захисті Чігоріна проти видатного американського майстра Гаррі Пільсбері (1872-1906) вже у Петербурзі в 1896 р. Тут російський grosмейстер, загрожуючи упіймати білого ферзя, змушує американця робити ходи за його сценарієм і весь час "веде" партію, в результаті отримуючи ніби "мимохідь" зайвого пішака і величезну позиційну перевагу, а, наприкінці ще і вигравши, так само "мимохідь", й фігуру¹⁹.

Останню з трьох обраних нами партій стосовно стратегії виключно можливих ходів Чігорін зіграв знову ж таки проти американського grosмейстера Джексона Віпса Шовальтера (1860-1935) у дебюті Чігоріна на турнірі в Кельні у 1898 р. Тут він, граючи білими, провів, починаючи з 17-го ходу, десятиходове переслідування коня противника, що заблукав, наче "між трьома соснами", і, врешті решт, був втрачений, а з ним і уся партія²⁰.

3. *Стратегія рівноправної контргри за чорних в дебюті*. Відомо, що шахіст, який розпочинає партію чорними фігурами, вже в дебюті має відставання у темпі. У пошуках протидії цій дебютній перевазі білих фігур, Чігорін розробив зовсім інший для свого часу метод розігрування партії чорними. "Чорні повинні, – наполягав Чігорін, – шукати не урівняння позиції, а вже з перших ходів добиватися самостійної контргри, проводити свої стратегічні плани та ідеї"²¹. Цей принцип Чігоріна знайшов своє оформлення у створеному ним захисті, який отримав ім'я видатного російського шахіста так й називається "захист Чігоріна".

У винайденому ним захисті російський grosмейстер, як і в більшості партій, зіграних ним чорними фігурами, намагався відразу перехоплювати ініціативу, і, ніби всупереч природі чорних фігур, вести активну, рівноправну, а подеколи і наступальну гру. Знов таки, як і випадку з наведеною нами чігорінською стратегією виключно можливих ходів, доцільним є як приклад дві партії, зіграні видатним шахістом, звичайно ж, чорними фігурами, проти своїх противників у захисті Чігоріна.

За хронологічним порядком із цих двох аналогів першою стала партія, зіграна Чігоріним з англійським grosмейстером Амосом Берном (1848-1925) на турнірі в Берліні у 1897 р. Тут чорні першими повели атаку, майстерно приховавши її до пори до часу під виглядом прихованого захисту, але насправді ретельно і вивірено її готуючи. Отримавши в результаті атаки хоча і невелику, але абсолютно виразну позиційну перевагу, Чігорін зробив знову ж таки з вигляду "тихий хід", котрий водночас поставив під удар і ворожого слона, і створив загрозу для білих втратити ферзя, що потрапив у "матову сітку"²².

Друга з обраних нами для прикладу партій вважається вершиною стратегії шахів як мистецтва у пошуках рівноправної гри за чорних. Це партія зіграна Чігоріним на міжнародному турнірі у Кембрідж-Спрінгс у 1904 році проти німецького шахіста Ріхарда Тейхмана (1868-1925), який сповідував вороже Чігоріну розуміння шахів як науки і був пристрасним апологетом вчення Стейніца-Тарраша про шахи як науку²³. У цій партії, що отримала спеціальний приз за красу гри, чорні фігури забезпечили неприступну позицію централізованому коню на пункті d5, закріпивши його двома пішаками b5 і f5. Отримавши забезпечення, вони розпочали повільну, але невідворотну атаку на позиції білого короля, яка через чотири ходи вже стала переможною, оскільки розкрила перед глядачами і самим противником три альтернативи, на кшталт відомої російської казки про лицаря перед каменем з трьома написами. Тейхман отримував вибір з трьох можливостей, де

¹⁸ Там само. – С.141-143.

¹⁹ Там само. – С.223-224.

²⁰ Там само. – С.248-250.

²¹ Котов А. Указ. соч. – С.83.

²² Греков Н.И. Указ. соч. – С.241-243.

²³ Про розуміння стратегії шахової гри як науки див. попередню статтю авторів: *Потульницький В.А. Потульницький Г.В.* Розуміння стратегії як науки в творчості представників австро-німецької шахової школи Вільгельма Стейніца і Зігберта Тарраша // *Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викл. та студ. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» і Київ. нац. лінгв. ун-ту; Голов. ред. І.В. Срібняк. – К., 2007-2008. – Вип.2-3. – С.95-99.*

будь-яка завершувалася поразкою: програш слона, втрата ферзя або мат у декілька ходів²⁴.

§2. Характеристика стратегічної системи Олександра Альохіна.

Якщо в першій частині свого життя Альохін був прибічником розуміння шахів як мистецтва в стилі Чігоріна (комбінація плюс маневр), то починаючи з 20-х рр. він модернізував комбінаційно-маневрену систему, створивши власну систему розуміння шахів як мистецтва (комбінація плюс психологія)²⁵.

Найбільш виразно система Альохіна виявила себе в підготовці до матчу з Капабланкою. Ця система ніби виокремилася з елементів: 1. Як перемогти Капабланку як шахіста, тобто що протиставити кожному з елементів його системи. 2. Як перемогти суперника як людину, тобто як вилити на його психіку, індивідуальність і самолюбство. 3. Як в комплексі зможти перемогти суперника-людину, причому за допомогою психологічного підходу спростувати всю його систему як малоефективну і слабшу, ніж система того, хто зміг її перемогти²⁶.

Як більшість систем минулого часу, система Альохіна складалася з двох основних частин: психології і методу²⁷.

Психологія. Після матчу з Капабланкою Альохін говорив: "В шахах головним фактором є психологія. Своєму успіхові в матчі з Капабланкою я завдячую насамперед своїй перевазі в розумінні психології. Взагалі, до початку гри потрібно добре знати свого суперника: тоді партія стає питанням нервів, індивідуальності та самолюбства"²⁸.

Загальний висновок, який зробив Альохін для характеристики психологічної сторони своєї системи: "Перемогти систему Капабланки грою, технікою, тактикою чи стратегією неможливо. Перемогти його можна тільки психологічно, і мені вдалося це зробити лише психологічно. Виявилось, що на будь-яку людину найсильніше діють ті операції, які дискредитують цілком виграшні (в його розумінні) сторони свого стилю гри і своєї системи. Таке спростування улюблених творчих установок Капабланкової системи спрощення, оперування лише кращими ходами, координації сил, – переживається особливо боляче і часто служить причиною втрати психологічної ініціативи, породжує невпевненість і депресію"²⁹.

Як психолог Альохін вибудовував свою стратегію у грі майже з усіма сильними шахістами-професіоналами, як тими, хто грав на рівних з ним (а за життя Альохіна таких шахістів було зовсім небагато), так і тих, хто був дещо слабшим, проте брав участь у міжнародних турнірах «найвищого рангу», тобто мав високу професійну кваліфікацію. Збереглися його досить цікаві характеристики своїх матчевих і турнірних противників. Так, про російського гротмейстера Арона Німцовича (1886-1935), який після першої світової війни емігрував до Данії і був претендентом на матч з Капабланкою за звання чемпіона світу, Альохін писав наступне: "Головним недоліком творчості Німцовича я вважаю його невпевненість при розіграванні незнайомих дебютних позицій. Напевно, ця невпевненість має місце через те, що він, як я думаю, надає перебільшеного значення розробці дебютного репертуару і внаслідок того відчуває себе не в своїй «тарілці» кожного разу, коли опиняється перед новою стратегічною проблемою в дебюті, тобто такою, яка не може бути вирішена шляхом варіантів, оскільки при вирішенні проблеми шляхом існування варіантів його техніка є більш ніж достатньою"³⁰.

Не менш цікава і влучна його характеристика іншого свого суперника – американського гротмейстера Френка Маршалла (1877-1944), з яким Альохін неодноразово, як і з Німцовичем, зустрічався під час міжнародних турнірів. Характеризуючи стиль гри Маршалла, який вже тоді був неодноразовим чемпіоном США, Альохін відзначав, що останній «не вміє дивитися до кінця, обмежуючись лише тим, що йому подобається»³¹. Коментуючи партію Німцович – Маршалл (Нью-Йорк, 1927 р.), у якій Німцович свідо-

²⁴ Панов В. Первая книга шахматиста. – М., 1964. – С.266-267.

²⁵ Туров Б.И. Указ. соч. с.52.

²⁶ Алехин А.А. Международный шахматный турнир в Нью-Йорке 1924 года. – М., 1925. – С.5-18.

²⁷ Там само.

²⁸ Котов А. Шахматное наследие А.А. Алехина. – М., 1953. – Ч.1. – С.77.

²⁹ Алехин А.А. На пути к высшим шахматным достижениям. – Минск, 1982. – С.127-182.

³⁰ Алехин А.А. Международные шахматные турниры в Нью-Йорке 1924-1927. – М., 1989. – С.311.

³¹ Котов А. Шахматное наследие А.А. Алехина... – С.76.

мо зробив хід, який порушив рівновагу в партії, Альохін зазначав: "Цю партію Маршалл мав програти, так як він намагався зруйнувати лише позицію білих; його ж противник у значній мірі боровся і з психологією гравця чорними. Так і вийшло"³².

Альохін став першим з шахістів, хто розробив методи психологічного підходу до єдиноборства шахістів. До нього лише Ласкер враховував психологічні моменти в шаховій боротьбі, але він волів зберегти методи своєї гри у таємниці. Саме Альохін вказував на необхідність уважного вивчення противника, ретельного пошуку слабких місць у його творчості. Він стверджував, що потрібно боротися не лише з ходами, але і з психологією противника. Під цим кутом зараз чехословацький шаховий філософ Ріхард Реті оцінював результат матчу на першість світу між Капабланкою та Альохінім в Буенос-Айресі, зазначаючи, що результат матчу "став не лише перемогою представника Європи над представником Америки, але і перемогою більш інтуїтивного європейського мислення над сучасним американським. Капабланка в особистому житті – бездоганна світська людина, а як шахіст – блискучий, позбавлений недоліків, спортсмен. Його стиль – сама ясність, доцільність; все незрозуміле, всілякі пошуки йому зовсім чужі. Проте справжня глибина завжди пов'язана з пошуком, а справжня ясність може з'явитися лише після пошуків серед неясного"³³.

Крім психології, система Альохіна полягала в наявності свого методу. Метод складався з двох частин: 1. Комбінація; 2. Стратегія жертви.

1. Комбінація. Альохін завжди підкреслював своє творче, принципове ставлення до шахової боротьби. Він засуджував тих шахістів, у котрих, за його словами "основною метою боротьби є особисте задоволення". "Моє розуміння шахів завжди було протилежним... – говорив Альохін. – Мету я бачу в наукових і художніх досягненнях, які ставлять шахову гру у ряд інших мистецтв"³⁴. Бажання створити найбільш змістовний і глибокий художній мистецький твір – ось справжня мета Альохіна, і він щиро засмучується з приводу невідворотної своєрідності умов шахової творчості, яка виринає з самої природи шахів, де противник шахіста у більшості випадків заважає створити комбінацію, аніж сприяє її народженню та реалізації. Альохін говорив про практичну гру і комбінацію як душу партії, як "приховану драму", яка безперервно розгортається в душі кожного справжнього маестро, драму, яку не зустрінем в якомусь іншому виді мистецтва, котра постійно характеризується боротьбою між творчою ідеєю, що тягне до безконечності та намаганням противника її спростувати.

За кілька років до того, як Альохін став чемпіоном світу, Ласкер писав про нього так: "Альохін виріс з комбінації, він майже закоханий в неї. Все стратегічне для нього – тільки підготовка. Разючі удари, несподівані трюки – ось стихія Альохіна. Коли король суперника знаходиться в безпеці, Альохін грає без натхнення. Його фантазія запалюється при атаці на короля. На відміну від Капабланки, він надає перевагу великій кількості фігур на дошці. Альохін користується стратегією для більш високої, на його думку, цілі, – для створення ситуації, найсприятливішої для проведення атаки."³⁵.

За свою довгу шахову кар'єру і 17 років чемпіонства Альохін провів чимало партій, в яких ним було і застосовано різноманітні комбінації. Видається доцільним навести у хронологічному порядку чотири з них, зіграні у 1923-1927 рр., (напередодні завоювання ним титулу чемпіону світу). Ці партії, на нашу думку, промовисто розкривають сутність і ідею комбінації як рушійну силу його перемог і нездоланного ніким чемпіонства. В першій партії з'ясовується прихована слабкість, у другій – противнику надається можливість вибору з "трьох лих", а в третій та четвертій, говорячи мовою більярдистів, застосовується стратегія "дуплетом в кут".

Перша з взятих нами для прикладу партій була зіграна видатним шахістом чорними фігурами у 1923 р. на Карлсбадському міжнародному турнірі проти одного з стовпів протилежного Альохіну розуміння стратегії шахів як науки – гросмейстера Зігберта Тарраша³⁶. У цій іспанській партії після перших дев'яти дебютних ходів чорні почали реаліза-

³² Там само. – С.77.

³³ Панов В. Капабланка. – М., 1959. – С.53-54.

³⁴ Котов А. Указ. соч. – С.30-31.

³⁵ Панов В. Первая книга шахматиста. – М., 1964. – С.276.

³⁶ Тартаковер С.Г. Ультрасовременная шахматная партия. – Ленинград-Москва, 1926. – С.121-124.

цію прихованого стратегічного плану, який полягав у знищенні абсолютно «сильного» з вигляду пішака на c2. Цей план їм і вдалося втілити у життя вже на протязі найближчих десяти ходів шляхом непомітних підготовчих маневрів. Окрім того, вигравш цього пішака Альохін зумів зробити центром стратегії усієї партії та (на 30-му ході) дійсно призвів до перемоги (на 54-му ході). Російський шахіст побудував розрахунки на тому, що жоден з уболівальників, журналістів та фахівців, присутніх на турнірі, у т.ч. й найдосвідченіший учасник турніру – противник Альохіна, не могли запідозрити, що такий міцний та надійно захищений пішак на c2 може поступово і непомітно стати хронічною слабкістю усієї гри білих, і що взагалі від його долі залежатиме результат партії і кінцева перемога.

Інша партія була зіграна Альохіним (білими фігурами у староіндійському захисті) через рік на міжнародному турнірі у Нью-Йорку у 1924 р. проти видатного чехословацького гросмейстера, який й розробив та обґрунтував один з найефективніших дебютів, (названий пізніше на його честь) – Ріхард Реті³⁷. Несподіваний 12-й хід Альохіна поставив його суперника перед "вибором" із трьох можливих: 1) слабкість пункту c7, якщо вони не будуть чіпатимуть пішаків; 2) слабкість поля на c6, якщо вони візьмуть пішаком; 3) і, нарешті, як і передбачав Альохін, обране Реті "найменше зло", яке створювало у чорних ізольованого пішака d. Захист цього пішака стає для чорних досить ускладненим внаслідок енергійних дій обох слонів противника і швидко призводить до вирішального ослаблення їх ферзевого флангу. Ще через 15 ходів задум російським гросмейстером комбінації остаточно прояснюється: у білих утворився прохідний пішак, а чорний пішак d5 все ще залишається слабким. Довести перевагу білих було вже справою техніки. Білі, ігноруючи пішака противника, і віддаючи свого, отримали давно заплановану можливість вторгнутися туєю до ворожого табору і розпочати в такий спосіб вирішальну і невідворотну атаку своїми пішаками.

Третя і четверта партії були зіграні Альохіним також білими фігурами проти Френка Маршалла і російського гросмейстера, шахового теоретика і літератора Савелія Тартаковера (1887р.-1956р.), який після першої світової війни емігрував з Російської імперії до Франції. У партії з Маршаллом, зіграній у відмовленому ферзевому гамбіті у 1925 р. на міжнародному турнірі у Баден-Бадені, 13-м ходом ферзя білі, з одного боку, готують довгу рокіровку, а з іншого – обмежують рухливість чорного ферзя³⁸. Це змушує чорних змінити увесь план власних дій і поступово перейти до захисту. В результаті чорні вже не можуть рокіувати у довгу сторону, а у їхнього ферзя виявляються забраними поля c5 і d4.

У партії з Тартаковером, зіграній у захисті Каро-Канн на міжнародному турнірі у Кечкеметі у 1927 р., Альохін готував одночасно з противником розмін своїх трьох фігур на ворожого ферзя, але водночас, паралельно і непомітно для нього далекосяжними ходами послаблював діагональ h1-a8³⁹. в результаті несподіваного виявлення прихованого до пори до часу ослаблення цієї діагоналі чорні отримали в результаті розміну за свого ферзя не три, а лише дві фігури, і, звісно, ми програли партію.

2. *Стратегія жертви.* Другою методологічною складовою системи Альохіна стратегія жертви, яка розроблена ним за двома групами. Альохін розрізняв жертви фігур і жертви пішаків⁴⁰. Якщо жертва фігур призводить найчастіше до постійних позиційних переваг (зруйнування захисної позиції рокіровки короля суперника, потужна атака з виграшем темпу), то жертва пішака найчастіше дає тимчасові позиційні переваги (перевага в розвитку, оптимізації розташування фігур). В Альохіна жертва пішака була одним з найважливіших методів боротьби у найвідповідальніших і вирішальних партіях. Будучи психологом в шахах, Альохін особливо часто застосовував жертву пішака у партії з найсильнішими суперниками, і особливо тих, які в шаховій боротьбі ставили своєю головною метою накопичення малих переваг і зведення гри до кращого ендшпілю⁴¹.

Приведемо два приклади застосування Альохіним стратегії: один – зі пожертвування фігури (коня); другий – з пішака. Обидві партії були зіграні з інтервалом в один рік проти

³⁷ Алехин А.А. Международные шахматные турниры в Нью-Йорке 1924-1927. – С.107-109.

³⁸ Див.:Алехин А.А. На пути к высшим шахматным достижениям. – С.56-58.

³⁹ Там само. – С. 119-120.

⁴⁰ Котов А. Указ. соч. – С.417.

⁴¹ Там само. – С.418.

надзвичайно сильних гросмейстерів. Першу з партій Альохін грав чорними фігурами у новоіндійському захисті на міжнародному турнірі у Земмерінгу у 1926 р. проти колишнього претендента на звання чемпіона світу, тоді вже польського (до війни – російського) гросмейстера Акіби Рубінштейна (1882-1961)⁴². До першої світової війни Рубінштейн був основним претендентом на матч з Ласкером, який так і не відбувся через її початок. Вже на 14-му ході Альохін розпочав атаку, проти якої білі так і не знайшли раціонального захисту, а на 18-му ході віддав коня за пішака, здійснивши уявну жертву, оскільки вона давала чорним при відчутній позиційній перевазі щонайменше зайвого пішака. Утворивши подвійну зв'язку, російський шахіст провів швидку і рішучу атаку і виграв партію, яка отримала спеціальний приз за красу від організаторів турніру.

Інший аналог, вже з жертвою пішака, нам зустрівся у партії, зіграній Альохінім на міжнародному турнірі у Нью-Йорку в 1927 р. знову чорними фігурами у французькому захисті проти відомого австрійського шахового теоретика і літератора Рудольфа Шпільмана (1883-1942)⁴³. Шпільман, як і Тарраш, був не лише теоретичним, але і ідейним противником Альохіна, оскільки сповідував розуміння шахів у стилі Ласкер-Капабланка (як стратегію боротьби)⁴⁴. Він увійшов в історію шахів як "лицар королівського гамбіту" і був названий Ріхардом Реті "останнім романтиком шахів". Ця партія була цікава тим, що Альохін, практично програючи партію, побачив зв'язаний з ходом пішаком на ладейній вертикалі прихований оборонний маневр у здавалось би, вкрай небезпечному становищі. На 19-му ході він розпочав комбінацію, наважившись на цей хід пішаком, і далі провів її у своєму стилі шляхом несподіваної для противника подвійної жертви (пішак плюс темп). Завдяки цьому він отримав прекрасні шанси на нічию, якої незабаром і досяг.

"За допомогою шахів, – писав Альохін, – я виховав свій характер. У шахах можна стати хорошим майстром лише тоді, коли усвідомиш свої помилки і недоліки. Я вважаю, що для успіху є необхідними три фактори. По-перше, розуміння своєї сили і своїх слабкостей. По-друге, точне розуміння сил і слабкостей суперника. По-третє, набагато вища ціль, ніж хвилиanne задоволення. Цю ціль я вбачаю в художніх досягненнях, які ставлять шахову гру в ряд інших мистецтв"⁴⁵.

Сутність розуміння російськими шахістами стратегії шахової гри як мистецтва геніально схопив і передав видатний російський поет і письменник Володимир Набоков (1899-1977), котрий, як і Альохін перебував в еміграції в Парижі та спостерігав за підготовкою шахіста до шахових турнірів в Нью-Йорку в 1924 і 1927 рр. і до матчу на першість світу з Капабланкою в Буенос-Айресі в 1927 р. Відчуваючи шаховий твір на кшталт Альохіна як художнє, мистецьке досягнення, поет записав наступні рядки:

«В ходахъ ладьи – ямбический размеръ,
въ ходахъ слона – анапестъ. Полутанецъ,
полурасчетъ – вотъ шахматы. Отъ пьяницъ
въ кофейне шумъ, от дыма воздухъ серъ....

Движенья рифмъ и танцовщицъ крылатыхъ
есть въ шахматной задаче. Посмотри:
тут белыхъ семь, а черныхъ только три
на световыхъ и сумрачныхъ квадратахъ.

Чернеет ферзь между коней горбатыхъ,
и пешки въ ночь впились, какъ янтари.
Решенья ждуть и слуги и цари
въ резныхъ венцахъ и высеченныхъ латахъ.

Звездообразны каверзы ферзя.
Дразнящая, узорная стезя

⁴² Алехин А.А. На пути к высшим шахматным достижениям... – С.81-82.

⁴³ Див. цю партію: Алехин А.А. Международные шахматные турниры в Нью-Йорке, 1924-1927... – С.424-426.

⁴⁴ Про стиль і систему Шпільмана див. його працю: Spielmann R. Ein Rundflug durch die Schachwelt. – Leipzig, 1929.

⁴⁵ Котов А. Указ.соч. – С.73-74.

уводить мысль, — и снова умъ во мраке.

Но фея рифмъ — на шахматной доске
является, отблескивая в лаке,
и — легкая — взлетает на носке.

Я не писать законного сонета,
хоть в тополяхъ не спали соловьи, —
— но, трогая то пешки, то ладьи,
придумываль задачу до рассвета....»⁴⁶

Висновки.

1. На відміну від своїх основних противників у житті і шаховій творчості — Стейніца і Капабланки, які розуміли шахи, відповідно, як науку і воєнну гру, російські видатні шахісти Чігорін та Альохін трактували шахи як мистецтво. У протиборстві зі своїми візаві найяскравіше розкрилися особливості творчості обох видатних російських шахістів, як творців і фундаторів розуміння стратегії шахової гри як мистецтва.

2. Чігорін, на відміну від Стейніца, вважав, що не існує абстрактних законів шахової гри, і основне завдання шахіста — це створити з кожної партії неповторний твір. Якщо Стейніц був експериментатором, то Чігорін був художником. Боротьба між законами і фантазією, — такою була зустріч між Стейніцом і Чігоріном. Чігорін, як і більшість шахістів свого часу, не звертав уваги на психологічні методи боротьби. Разом з тим, як показав приклад Чігоріна, ігнорувати психологічні методи боротьби можна лише тоді, коли характер шахіста, його воля і нерви є максимально тривкими. Цими якостями росіянин не володів.

Чігорін визнавав в шахах лише мистецтво і відкидав наукове твердження про "кращі" ходи. Впродовж свого усього життя він намагався довести, що шахи — це мистецтво, а не наука, як твердив Стейніц. Проте у протиборстві Стейніц-Чігорін наукового метода видатного єврейського шахіста переміг мистецький підхід росіянина, і раціональна стратегія маленьких переваг двічі святкувала свою перемогу над стратегією романтичної за своєю сутністю комбінації.

3. Система Альохіна являла собою оновлену психологічними методами гри комбінаційну систему Чігоріна, доповнену творчими комбінаційними знахідками одного з найвідоміших шахових маестро. Якщо Капабланка був справжнім генієм шахів, котрий міг проникати, як Лінкей, у кожну партію і бачити її зсередини, і який, тим не менше, ігнорував філософське і психологічне розуміння становища за шаховою дошкою; натомість Альохін був у більшій мірі художником, який застосовував постійні пошуки, оновлення стилю, інтуїцію та фантазію.

Альохін, на відміну від Капабланки, відходив від античного і середньовічного розуміння шахів як боротьби, і вважав цю гру не військовою грою, а справжнім мистецтвом, беручи на себе всі зобов'язання, які такий підхід до шахів накладає на своїх апологетів. Альохін вважав, що кожен видатний, і навіть обдарований шахіст має не лише право, але навіть обов'язок вважати себе митцем. Бажання створити з кожної партії найбільш доцільний і глибокий художній твір — ось мета Альохіна. Олександр Альохін, — спадкоємець традицій видатних російських шахістів, — Шумова, Урусова, Яніша та Чігоріна, став єдиним шахістом, який зробив неможливе, — переміг у боротьбі за звання чемпіона світу з шахів Хосе-Рауля Капабланку, застосувавши відмінну від свого візаві стратегію.

⁴⁶ *Сирин В.* (Набоков В.В.). Три шахматных сонета // Нашъ миръ. — 1924. — 30 ноября. — №.37. — С.1. Quated in.: *Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941. Leben in europäischen Bürgerkrieg* (Hrsg.von Karl Schlögel). — Berlin, 1995. — S.546.